

Animal welfare, etológia és tartástechnológia

Animal welfare, ethology and housing systems

Volume 4

Issue 3

Gödöllő
2008

A FŐBB ÉRTÉKMÉRŐ TULAJDONSÁGOKHOZ KAPCSOLÓDÓ VISELKEDÉSFORMÁK ÉS JELENTŐSÉGÜK A HÁZIASÍTOTT SZARVASMARHÁNÁL

Kovács Attila Zoltán, Gyimóthy Balázs

Kaposvári Egyetem, Állattudományi Kar, Nagyállattenyésztési és Termelés technológiai Tanszék
H-7400 Kaposvár, Guba S. u. 40.

kovacsaz@ke.hu

Összefoglalás

Az állatok viselkedésformáit alapvetően két csoportba sorolhatjuk: *öröklött*, illetve *tanult* viselkedésformákra. Cikkünkben a főbb értékmérő tulajdonságokhoz – *hústermelés*, *reprodukción* – kapcsolódó (öröklött) *magatartásformákra* térünk ki. Ezek közé tartozik a *legelőkézség*, a *legelési szokások* (általában üszőnevelés, húsmarhatartás), a *gulyakészség*, a *szocializációs képesség* (csoportos tartás esetén bármely korcsoportban), a különböző *szexuális magatartásformák*, az *ivadékgondozás*, illetve a *rossz szokások*. Ezek a jelenségek a szarvasmarha vad ősére, az őstulokra is jellemzőek voltak (Kovács, 2007).

Kulcsszavak: etológia, szarvasmarha, öröklött viselkedésformák

Some behaviours related to the main traits and their importance in domesticated cattle

Abstract

The behaviours of animals were divided into *two parts*: the *hereditary* and the *learned* forms. In this article we are dealing with the (innate) behaviours related to the *main productive and reproductive traits* (e.g. beef production). *Grazing and herd skills* (mainly the heifers and beef cattle), *socialization readiness* (group keeping technology in any age), *different sexual forms*, *nursing of offspring* and the *bad habits* are involved in this subject. This phenomenon was also typical of the aurochs (*Bos t. primigenius*) (Kovács, 2007).

Keywords: ethology, cattle, hereditary behaviours

Bevezetés

A legelőkézségnek és a gulyakézségnek a hízóalapanyag-előállításban van kiemelt jelentősége, azaz mindkét tulajdonság a húsmarhatartáshoz kapcsolható. Az üszőnevelés ugyanakkor tenyészállat-előállítást jelent, így ebben az ágazatban is komoly szerep jut ezeknek az „*etológiai jellegű*” tulajdonságoknak.

Hasznosítási típustól függetlenül a reprodukcióhoz köthetőek a párzáshoz (spermavételhez) kapcsolódó különböző szexuális magatartásformák, magának az ellésnek a lefolyása és az ivadék gondozás is. Ez utóbbi fogalomkörbe tartozó tulajdonságokra szintén a húshasznú anyatehéntartásban található szép példákat (szopás-szoptatás köré csoportosuló tünetegyüttesek). Ráadásul a választási súly fenotípusos varianciájában 2-7%-os szerepet tulajdonítanak a kutatók az említett interakciónak (Kovács, 2005).

Végezetül a rossz szokások részben örökölt, ám nagyobb részben tanult viselkedésformái, minden hasznosítási típus szinte minden korcsoportjában megjelenhetnek.

Legelőkézség

1. ábra: Növendék állat legelés közben
Figure 1: The growing animal on grazing

A legelőkézség azt jelenti, hogy az állat a fő legelési időszakokat legeléssel tölti, válogatás nélkül legel és társait sem zavarja abban (1. ábra). A szarvasmarha „*magasan*” legel, érdes nyelvvel a fücsomót körülnyalábolja, majd az alsó állkapocsban található metszőfogaival a felső állkapocshoz szorítva tépi le azt.

Gere (2003) szerint az éhes állat kevésbé válogat, minden ehető növényt megeszik, esetenként még a mérgezőket is. Az ürülék körül növény buja foltokat viszont elkerülik a legelőn. Ugyanakkor a levágott és felszeccskázott buja növényzetet az istállóban elfogyasztják.

Gulyakészség

2. ábra: Együtt mozgó állatcsoport (gulya)

Figure 2: A moving herd

A gulyakészség egy olyan csoportos viselkedésforma, amelynek kezdetben a ragadozók elleni védelemben volt szerepe. Ez olyan mélyen rögződött, hogy az állatok csoportos tartás esetén sem távolodnak el jelentősen egymástól (2. ábra). Technológiai szempontból mindez azt jelenti, hogy az állat a gulyával együtt mozog, kitörési kísérletet nem tesz, ha nem éri stressz békésen viselkedik (Kovács, 2007). A szomszédos legelőszakaszon elhelyezkedő csoportok egymástól függetlenül viselkednek még akkor is, ha korábban együtt tartották őket. A gulyakészség (nyájösztön) annyira erős lehet, hogy még az éhes tehén is pihenni tér a többiekkel, amikor a csoport többsége lefekszik (Gere, 2003).

Míndezek mellett a szarvasmarha távolságtartó faj, territoriális viselkedése nem is annyira egy adott hely őrzésében, sokkal inkább a másik egyedtől való távolság tartásában mérhető. Szabad tartásban az egyedek közötti optimális távolság 2-3 méter. Ivarzás esetén ez a távolság csökken (állandó zaklatás), az ellés előtt viszont nő (rejtekhely-keresés).

Szexuális magatartásformák

A párzás és az ezzel együtt járó szexuális magatartásformák az állatvilágban a fajfenntartást szolgálja. A bikánál a párzási inger kiváltásában meghatározó szerepet játszik a fordított „U”-alak (tehénhátsó), a mellkasi mechanikai inger, a szexferomonok és az ún. *vomero-nazális szerv* (Jacobson-szerv), amely az embernél kissé elcsökevényesedve, de szintén megtalálható (Tóthné Maros K., 2005).

A tehenek részéről a szexuális magatartásformák közé tartozik a gyakori vizeletürítés, a hátpúpozás, illetve az egymásra ugrálás. Ugyanakkor a bikánál jól megfigyelhető jelenség a felhúzott szutyak (Flehmen-rekció) és az ezzel együtt járó fokozott szaglászás. A szaglászás leggyakrabban a pératájékra, esetlegesen a vizeletürítésre irányul. A szagingernek az állat orientálásában játszott szerepe csak vizuális ingerrel együtt hatásos. A párzásra kész bika ilyenkor megindul, hogy a vizező tehénhez jusson. Ha a tehén befejezi a vizeletést, mielőtt a bika elérné, akkor a bika odamegy a tehénhez, és megkezdődik egy *genitális „ellenőrzés”*. A bika megszaglássza a vizelettócsát a földön, esetenként meg is kóstolja azt.

Sambraus (1971) szerint a bika nem minden szituációban áll készen a vizeletkóstolásra, ha kedvenc takarmányát eszi, táplálkozását ritkán szakítja félbe. Ez érthető, ugyanis a táplálkozásra irányuló motivációja erősebb, mint szaporodási „ösztöne”. A tehén „örzése” azonban az ivarzási tünetek megjelenésétől kezdve folyamatosnak mondható (párhuzamos, fordított állás).

Amikor a tehén ivarzása kifejezettebb lesz, a bika előkészül a felugrási pozícióhoz és a fejét több alkalommal is a partnere fartájékára fekteti. Ez a mozdulatsor eltarthat akár egy percig is. A fej ráhelyezés funkciója amúgy nem tökéletesen ismert, nagymértékben valószínűsíthető, hogy ez is a *tűrés reflex kipróbálásának* egyik módja, de az sem kizárt, hogy ez a jele a további párzás iránti futólagos érdektelenségnek (*Sambraus*, 1971). Mindenesetre ez a mozdulatsor egyfajta védekezési módot is jelenthet az esetleges rúgások ellen (ivarzás előszakasza).

Ebben a szakaszban egyébként a párosodásra még nem hajlandó tehén gyakran „menekül” a párhuzamos, fordított irányú álláshoz. A közvetlen párzás előtti magatartásformákat *Sambraus* (1971) intenzitásuk szerint az alábbiakban csoportosította:

- a bika felemeli a fejét a normál tartásból;
- a bika felemeli a fejét hirtelen, de a tehénnek nem a törzsére fekteti azt (ált. *Flehmen*-reakció, mint kísérő jelenség);
- a bika közelít a tehénhez egy lépéssel és a törzse alá, ill. mellé lép a hátulsó lábával. A súlyt áthelyezi, a fejét hirtelen a tehén farára helyezi;
- a bika szinte „*odasimul*” a tehénhez. Kikerüli azt, így követi testkontaktussal három-néglépésnyire. A testsúly áthelyezése a hátulsó végtagokra is kibővül. A fejét szabadon tartja a tehén törzse fölött.

Minden formánál általános, hogy a bika a mozgás ebben a pillanatában egy „*bőgést*” hallat, ami az első három változatnál rövid időtartamú, kb. 0,3 másodperc, a negyedik változatnál azonban a komplett „*mozgási*” folyamat alatt ezt adja ki. A hang erőssége ez utóbbi mozdulatsornál a legerősebb, jöllehet soha nem áll összefüggésben más viselkedésformákkal. A fiatal állatok, amelyek még nem régóta vannak a gulyával, csaknem kizárólag a harmadik, illetve a negyedik változatot mutatják. Legtöbbször ezután egy másik szexuális viselkedésforma következik, ami a felugrás mozdulatsorát jelenti ebben az esetben (párzási kísérlet).

3. ábra: Párási kísérlet

Figure 3: A potential copulation action

A felugrási kísérlet (3. ábra) abban különbözik a valódi párosodást jelentő felugrástól, hogy a bika ilyenkor az elülső lábait a földről felemeli, de felemelkedés közben az ugrása nem éri el a tehén farát (Gere, 2003). Ekkor a Cowper-féle mirigyek váladéka esetleg távozhat, ami jól átöblíti a húgycső hímvesszői szakaszát. Mesterséges ugratásnál ezt céltudatosan végzik (ún. „*potyáztatás*”), azaz a műhüvelyt ekkor még nem érintik a bika péniszéhez. A bikák fantomra ugratásánál megfigyelték, hogy a fantom színe alig játszik szerepet a szexuális inger kiváltásában, annál inkább a színrajzolatnak. A különböző színeloszlású fantomok használata alapján megállapították, hogy a bikáknak van kedvelt színrajzolatú változata. A megszokott színeloszlású fantomra ugyanis a bikák szívesebben ugranak, és a kevésbé kedveltet elkerülik (Porczig, 1969).

Valódi felugrás esetén a bika a mellső végtagjaival átöleli a tehenet a külső csípőszöglet előtt miközben a pénisz a hüvelybe nyomul. A tökéletes ejakulációt a péniszre ható mechanikai ingerek váltják ki (Gere, 2003). Szabad tartás esetén egy ivarzási periódus alatt – általában 14-16 óra – a bika akár hatszor-nyolcszor is meghághatja a tehenet.

Wierzbowski (1978) bikák, kosok és ménék ún. „*kimerítési teszt*” vizsgálataival kapcsolatosan megállapította, hogy az említett állatfajok közül a bikák teljesítménye messze a legjobb. A megfigyelt apaállatok 24 óra alatt 83 ugrást voltak képesek teljesíteni. A szexuális teljesítőképességet a bikák – korábban említett – idegrendszeri típusa befolyásolta. A kiegyensúlyozott idegrendszerű állatok teljesítményét találták a legkedvezőbbnek.

Ivadékgondozás

Az ivadékgondozás egyik szép példáját közvetlenül az ellést követően láthatjuk a kérődzőknél. Az ellés után néhány perc múlva az anya szárazra nyalja borját, és fejével szelíden felállásra készíti. Megfigyelések szerint az esetek döntő többségénél az anya a fejtől kezdi a műveletet és a hátulsó rész felé halad. Kisebbrészen fordított a sorrend, az esetek 1-2 százalékában pedig az anya nem hajlandó lenyalni a borját (Gere, 2003).

Ez az ősi „ösztön” is azzal van összefüggésben, hogy amikor ezek az állatok még a nagy kiterjedésű pampákon, szavannákon legeltek, minden árulkodó szagot el kellett tüntetni a ragadozók elől.

Szintén ide tartozik, hogy az emlősök közül az újszülött a legelő állatoknál áll először lábra, amely az esetleges menekülés szempontjából volt előnyös. Napjainkban ennek a ténynek a kolosztrum (föcstej) mielőbbi felvételében van kiemelt jelentősége (Kovács, 2007).

A nyalás, nyalakodás másik formája a tisztogatási szokásokhoz kapcsolódik. A szarvasmarha ez esetben átmenetileg feladja távolságtartását, sőt a rangsorban távol álló egyedek között is megfigyelték egymás tisztogatását. Gere (2003) szerint a nyalakodási akció gyakorisága napi 4-5 alkalom és 1-1 tisztogatási periódus időtartama 5-10 perc volt.

4. ábra: Szoptató anyatehén borjával

Figure 4: A suckling cow with her calf

koloszáris fázist tölti együtt az újszülött az anyjával, sőt a legmodernebb technológiák esetében már azt sem. A borjakat az ilyen típusú tehenészetekben mesterségesen nevelik fel. A húsmarhatartásban az anyatehén és a borjú egy technológiai egységet képez egészen a választásig (általában fél év), ez esetben tehát természetszerű, ún. *szoptatásos borjúnevelésről* beszélhetünk. Ez utóbbi esetben nyílik arra lehetőség, hogy a szopás-szoptatás körül kialakult viselkedésformákat részletesen tanulmányozzuk (4. ábra).

Az ún. *környezeti eredetű anyai hatás* az anyának az a hatása, amelyet évről-évre, ellésről-ellésre biztosít ivadékainak (Lengyel, 2005). Ez a tulajdonképpeni ivadékgondozás. Ide tartozik az újszülött borjú ápolása, a szopás lehetőségének biztosítása, a borjú védelmezése, sőt a tejtermelés környezet által befolyásolt része is. A választási súly – mint legfontosabb értékmérő – varianciájában a szopás lehetőségének a biztosítása 2-7 százalékot, míg a tejtermelés környezet által befolyásolt része kb. 5-15 százalékot tesz ki. (Kovács, 2005).

Az ivadékgondozás egy másik formáját a szopás-szoptatás jelenti, amely az emlősöknél az utód táplálását szolgálja. Mivel a borjú túlélése a szopás sikerességén múlik, így feltételezhetően a szopási kedvnek nagyon erősnek kell lennie és a szopás nélkülözése olyan kielégítetlenséget okoz, ami negatív hatással lehet az állat közérzetére (Pasillé, 2001). A fiatal borjúnak egészen 1-2 hetes koráig az (anya)tej a kizárólagos tápláléka, amelyhez ma már a hasznosítási típusnak megfelelően jut hozzá. Tejelő és kettőshasznosítású fajták esetében csak az ún.

Ezek közül napjainkban a szakemberek a szopás lehetőségének biztosítását ítélik a legfontosabbnak. Azt a tehenet, amely a borja számára elegendő tejet termel (ált. 5-10 kg/nap), valamint rendszeresen biztosítja a szopás lehetőségét, jó anyatehénnek mondjuk. Ezzel szemben az a tehén, amely elhagyja a saját borját, vagy nem hagyja azt megfelelő időközönként szopni, rossz borjúnevelő, ezért az előbb-utóbb selejtezésre kerül.

Az sem jó ugyanakkor, ha egy tehén több borjút szoptat egyszerre, esetleg minden borjúnak biztosítja a szopás lehetőségét. Az ilyen tehén utódja is visszamarad a fejlődésben. Ez különösen az elsőborjas teheneknél megfigyelt viselkedésforma, amelynek a háttérében – a legújabb kutatások szerint – a nem megfelelő hormonszint (*oxytocin*) áll (Stookey, 1997).

A szoptatás az anya részéről ugyanakkor tanult viselkedésforma is egyben – ez a másik magyarázat arra, hogy az idősebb, tapasztaltabb tehenek jobb borjúnevelők. A szopási gyakoriságra hatással van továbbá a borjú kora – idősebb borjú kevesebbszer szopik –, az időjárás – melegben megnő a szopások száma –, valamint a termelt tej mennyisége is (Kovács, 2005).

Átmenetet jelent a következő témakörbe az ivadékgondozás hiánya, amelyre az állatvilágban is bőségesen akad példa. Ha egy (hús)tehén elhagyja a borját, azt rossz szokásnak minősítjük. Ha ez évről-évre előfordul, akkor a tehenet selejtezni kell. Szerencsés esetben a gulya felneveli az „árva”, elhagyott borjút is, de az ilyen egyed választási súlya általában elmarad kortársaitól.

A borjú elhagyásának hajlamosító tényezői között megemlíthető a nehéz ellés (Stookey, 1997), az esetleges ikerellés (Price és mtsai, 1986), illetve az életkor (elsőborjasoknál gyakrabban előfordul) (Gonyou és Stookey, 1983).

Rossz szokások, agresszivitás

Az egyes magatartásformák örökölt, illetve tanult hányadát lehetetlen tisztán elkülöníteni egymástól, mégis vannak olyan tulajdonságok, amelyekre az állatok nagyobb részben tanulás útján tesznek szert. Sajnálatos módon ide a rossz szokások tartoznak. Az „*iparszerű*” állattartási technológiák terjedésével, főleg a tejelő tehentartásban, illetve a marhahizlalásban beszélhetünk ilyenekről. Ezek közül megemlíthetjük az ön- vagy társak szopását a teheneknél, illetve az agresszivitás kialakulását, elsősorban a bikáknál (Kovács, 2007).

A szopási inger izgalmi állapot, fajhoz köthető viselkedési forma, ösztönös, feltétlen reflexen alapuló tevékenység (Gere, 2003).

A szopási reflex az anya(tehén) jelenlétében jelentkezik, amelyre stimuláló hatással bír a tőgybimbó látványa, érintése is. A mesterséges vagy itatásos borjúnevelésben ugyanakkor mindezt az itató-berendezés látványa (zaja) is kiválthatja. A szopási reflex – különösen a mesterséges borjúnevelésben – általában a tejdag elfogyasztását követően is fennáll, amely rossz szokások kialakulásához vezethet. Ezért aztán a szopási inger ellen már borjúkorban, a tejtátás időszakában is védekezni kell (pl.: farrögztítő). Ezt a – lényegében véve ekkor még természetes – jelenséget azonban nem ítéljük meg olyan súlyosan, mint a kifejlett állatoknál (Kovács, 2007).

A teheneknél az ún. *káros szopás* megjelenése jelentős gazdasági kárt okoz. Az a tehén ugyanis, amelyik önmagát vagy a társát szopja, értékes árutejet von el a gazdaságtól. A jelenség általában az ingerszegény környezet, az unalom idézi elő, amely ellen ún. *szopásgátló* gyűrűvel védekezünk. Ezt a tehén szutyakjára kell erősíteni (Kovács, 2004). Azt az egyedet, amely ezzel együtt, vagy a gyűrű levételét követően is szopik, selejtezni kell.

A sztereotip nyelvöltögetést a korai leválasztás, az unalom, a szilárd takarmány hiánya okozhatja. A borjaknál 3-5 hónapos korban a legjellemzőbb (Tóthné Maros, 2005). Külföldi kutatók megfigyelései alapján azok a borjak, amelyeknél gyakrabban előfordul ez a magatartásforma, kevésbé vannak kitéve a gyomorfekély veszélyének (Wiepkema, 1987).

5. ábra: Megvadult bika
Figure 5: A very aggressive bull

Az agresszivitás az állatok vérmérsékletével van szoros kapcsolatban (5. ábra). Ebben a tekintetben is nagy az egyedi variancia, de a fajták között is jelentős különbség lehet. A limousin például kimondottan agresszív, míg a túlizmolt fehér-kék belga meglepően békés fajta. A fajtatizta tenyésztés (beltenyésztettség) általában – állatfajtól függetlenül – növeli az agressziót (holstein-fríz). Megfigyelték az is, hogy az együtt tartott állatok létszámának nagyságával együtt, de nem egyenes arányban nő a fenyegető viselkedések száma. Igen nagy csoportok együtt tartása azért még a legelőn sem indokolt (Czakó, 1978). A

létszámnöveléssel ellentétben a rendelkezésre álló férőhely fordítottan arányos az agresszió megjelenésével.

A csoportos tartás szempontjából meghatározó tulajdonság megjelenését már borjú korban megfigyelhetjük. Az eleinte még csak játékos összefejelek, két hónapos kortól már valódi agressziós viselkedést jelentenek (Tóthné Maros, 2005). A – többnyire – szabadon tartott húsfajtáknál, illetve a bikáknál nagyobb az agresszió kialakulásának a veszélye. A csoportos agresszióra a bikák rangsorharca mutatja a legjobb példát, míg az egyedi agresszió mindenre és mindenkire – fajtársak, gondozó – nézve veszélyes. Az ilyen egyedeket előbb-utóbb selejtezni kell. Tejelő fajták tenyészbikái – főleg a zárt tartásból fakadóan (unalom) – idősebb korban válhatnak veszélyessé. A fajta, az ivar, a kor és a nagy egyedi variancia mellett, a bánásmódnak van a legnagyobb szerepe az egyedi agresszió kialakulásában. Ütlegetés hatására az állat eleinte visszahúzódó, ijedt magatartásformákat mutat, később azonban agresszívvá válhat (Kovács, 2004).

A szarvasmarha kétféle módon jelent veszélyt a környezetére: az egyik a dőfés, a másik pedig a rúgás. Az előbbi esetben a szarvaltság fokozott veszélyforrást jelent. Rúgás ellen megfelelő oldaltávolságot kell tartani – az ilyen szempontból veszélyes állatot minden esetben oldalról közelítsük meg (Kovács, 2007). Az agresszió (rangsorharca) kialakulásának egyik megelőzési módja az állatok átcsoportosításának lehetőség szerinti mellőzése. Ennek a technológia szempontjából a növendékállatoknál van jelentősége, különösen a bikák hizlalásakor. Az ún. *mesterséges termékenyítő állomásokon* pedig, ahol nagy értékű tenyészbikákat tartanak szigorú óvintézkedéseket tesznek a balesetveszély elkerülése érdekében (Kovács, 2007). Változó nemi aktivitás mellett a bikák kb. fele agresszív viselkedésformákat mutat. Ezek mellett az erős nemi ösztönrel rendelkező (nem feltétlenül domináns), ám állandó agresszivitást mutató egyedek veszélyesek az emberre nézve (Gere, 2003).

Felhasznált szakirodalom

Czakó, J. (1978): Gazdasági állatok viselkedése. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.

Gere, T. (2003): Gazdasági állatok viselkedése II. A szarvasmarha viselkedése. (Részletes etológia) Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.

Gonyou, H.W. – J.M. Stookey (1987): Maternal and neonatal behaviour. The Veterinary Clinics of North America 3, (2): 231-250.

- Kovács, A.Z.* (2004): Szarvasmarha-tenyésztési alapismeretek. Oktatási segédlet. Kaposvári Egyetem ÁTK, Kaposvár. pp. 68.
- Kovács, A.Z.* (2005): Genetic and environmental effects to the calf-rearing ability. Conference of „Management of beef farms” Paper. Kaposvár.
- Kovács, A.Z.* (2007): Etológia a szarvasmarha-tenyésztésben. *AGRONAPLÓ*. Vol. 11. No. 9. p. 83-84.
- Lengyel, Z.* (2005): Genetic and environmental factors which affected to weaning production of beef calves. Doctoral (Ph.D) dissertation. VE-GMK, Keszthely.
- Passillé de, A.M.B.* (2001): Sucking motivation and related problems in calves. *Applied Animal Behaviour Science*, 72: 175-186.
- Porczig, F.* (1969): *Das Verhalten Landwirtschaftlicher Nutztiere*, VEB, Deutscher Landwirtschafts Verlag, Berlin.
- Price, E.O. – V.M. Smith – J. Thos – G.B. Anderson* (1986): The effect of twinning and maternal experience on maternal-filial relationships in confined beef cattle. *Applied Animal Behaviour Science*, 15: 137-146.
- Sambraus, H.D.* (1971): *Das Sexualverhalten des Hausrindes speziell des Stieres* Verlag für Landwirtschaft, Veterinärmedizin, Gartenbau, Forstwesen. Jagd und Fischerei, Berlin. p. 3-25.
- Stokey, J.M.* (1997): Maternal Behaviour of Beef Cows. Saskatchewan Beef Symposium. Nov. 18th 1997, Saskatchewan.
- Tóthné Maros, K.* (2005): A szarvasmarha viselkedése. Előadásanyag. Szent István Egyetem. Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet. Alkalmazott Etológia Tanszék.
- Wiepkema, P.R.* (1987): Behavioural aspects of stress. *Biology of stress in farm animals: an integrative approach*, P.R. Wiepkema and P.W.M. van Adrichem (eds.). Martinus Nijhoff, Dordrecht (1987) 113-133.
- Wierzbowski, S.* (1978): The sexual behaviour of experimentally underfed bulls. *Applied Animal Ethology*, 4: 55.